

Langesundsfjorden og Langesund — fakta og synspunkter

Av Einar Salmén

Navnhistorisk tilbakeblikk

En interessant navnhistorisk utvikling langs den lange norskekysten (jfr. alle innskjøringene) er fremveksten av de mange stedsnavnene med maritim opprinnelse, blant annet velkjente kommune- og distriktsnavn. De aller fleste navn med slik bakgrunn finner vi i relativt tett befolkede kystområder sønnenfor Trondheimsfjorden. Eksempler: *Kristiansund, Langesund, Sandefjord, Hardanger, Eidanger*. Merk: gammelnorsk *angr* = *fjord*.

Helt eller delvis mistet etter hvert disse navnene sitt maritime betydningsinnhold, det ble behov for nye og mer presise maritime navn. Dannelsen av disse fulgte stort sett dette mønsteret: fjord, sund og liknende ord, oftest i bestemt form, ble føyd til stedsnavnene, og vi fikk nydannelser som *Langesundsfjorden, Sandefjordsfjorden, Hardangerfjorden, Eidangerfjorden*. Sundet mellom ladestedet Langesund, opprinnelig navn på sundet, og Langøya ble hetende *Langesundssundet*, sporadisk også kalt *Langøysundet*. Mellom Langøya og Geiterøya lever fremdeles det opprinnelige navnet i sammensetningen *Gamle Langesund*.

I stedsnavnslitteratur, geografiske og naturhistoriske verk (botanikk, geologi, mineralogi) finner vi — med enkelte lokale unntak — en gjennomført bruk av navnet *Langesundsfjorden*.

Leksikon-sitat: '*Langesundsfjorden, fjordbasseng mellom Bamble kommune, Telemark, i vest og Larvik kommune, Vestfold, i øst; deler seg i tre nordgående armer, Frierfjorden i vest, Eidangerfjorden i midten og Langangsfjorden i øst. Stor trafikk av skip til Grenlandsområdet.*'

Parti fra Langesundsfjorden—fra sundet mellom Langesund og Langøya¹

Rjukanmannen Kaare Svalastoga, sosiolog og magister i historie, publiserte i 1943 en omfattende distriktshistorisk avhandling med tittelen '*Byer i emning*', undertittel '*Porsgrunn, Brevik, Langesund 1660-1740*'. Uten noen nærmere navnhistorisk begrunnelse, bortsett fra enkelte lokalhistoriske henvisninger, bruker han konsekvent navnet '*Skiensfjorden*'.

¹ Bildet er Langesund og Omegns Sjømannsforening eie og er ikke med i originalmanuskriptet. Bildet passer imidlertid fint inn i beretningen om Langesundsfjorden.

Mer betenkelig er det imidlertid når historikeren lar fjorden være den ‘... nederste delen av Skiensvassdraget, avsnitt fra Skien til Langesund’. Merk! Vassdrag = elv. Skien ligger ved en elv og en mils vei fra fjorden. Topografisk var den dermed et uvanlig utgangspunkt når nærmeste fjordområde skulle ha et navn, og ved fjorden ligger Porsgrunn. Når ”Skiensfjorden” likevel fikk et langt liv, også som distriktsnavn, skyldes nok dette den sterke stillingen bysamfunnet Skien lenge hadde på en rekke områder, spesielt før den store industriutbyggingen i nabokommunene sønnenfor byen. Dominansen gjaldt først og fremst administrasjon, handel og industri, men også skolevesenet. ‘Latinskolen’ var lenge fylkets eneste skole der unge menn kunne ta Examen Artium, og ikke minst takket være Camilla Colletts likestillingskamp fikk også unge kvinner i 1882 rett til å avlegge studenteksamen.

Brevkort ca 1900: Storgaten, øverst til venstre den gamle meierigården.

Brevkort ca 1900: Langesund Glasmagasin, hjørnet – meierigården. Eier urmaker Jørgensen, Brevik. På trappen butikkbestyrer Gertrud Salmén, Porsgrunn.

Grenland kommer tilbake

Skiensfjorden, til dels også Langesundsfjorden som distriktsnavn, fortregnte lenge det gamle områdenavnet Grenland. Men i andre halvdel av 1900-tallet, spesielt i 1960- 1980-årene, fikk det en velkommen renessanse. Grenland var i middelalderen betegnelsen på en del av nedre Telemark og grenset i sør til Grenmar, nå Langesundsfjorden. Navnet dekker i dag et noe mindre område i nord, mens det har vært en motsatt utvikling i den sørlige delen.

Etter en del reguleringer av kommunegrenser omfatter det nå stort sett kommunene Siljan, Skien, Porsgrunn og Bamble. En telefonkatalog fra 1990-årene viser tydelig den sterke stillingen "Grenland" hadde som distriktsnavn ved årtusenskiftet. Her forekommer navnet i adresse-sammenheng (næringsliv, foreningsliv, administrasjon m.m.) mer enn 100 ganger, de andre i svært få forbindelser.

Alt i alt ble rehabiliteringen av distriktsnavnet "Grenland" en vellykket opprydding, men hvis oppmerksomheten rettes direkte mot fjordbassenget, blir det en annen konklusjon.

I lokale media, dvs. aviser og radio, dukket 'Grenlandsfjorden(e)' opp, tidvis også 'Grenlandsleia' og 'Rafnesleia'; en kunstig og kritikkverdig navnbruk som medførte identitetstap og forvirring. 'Langesundsfjorden' hadde tydeligvis få eller ingen forsvarere, og nyskapningene blomstret.

Stedsnavnet "Langesund"

Steds- og områdenavn kan være personbaserte, ofte kongelige, og de kan være naturgitte. For sistnevnte kategori er det ofte vanskelig å påvise tilnærmet alder og hvilket distrikt, sted eller sjøområde det har dekket gjennom tidene. Når ble for eksempel middelalderens "Slåttanes" avløst av "Langesund"? Navnets skiftende betydning før det hadde festnet seg som stedsnavn, må også tas i betraktning, likeledes den opprinnelige betydning av 'ladested', nemlig 'lasteplass'. Lite skriftlig kildemateriale forsterker problemstillingen.

Blant anerkjente historikere har det vært hevdet at Langesund var en viktig lasteplass allerede på 1300-tallet, og at stedet et par hundre år senere var landets viktigste eksportsted for trelast, som først og fremst kom fra Skiens-traktene. Omkring 1570 er det nevnt som tollsted.

Den sterkeste beskrivelsen kom trolig fra presten og humanisten Peder Claussøn Friis (1545-1614): *'Ved Leden ind Fiorden er den merckeligste og naffnkundigste Ladstad i Norrig, kaldis Langesund.'*

Kaare Svalastoga avviser derimot denne og liknende beskrivelser og understreker Skiens hovedrolle med hensyn til eksport og toll.

Også bispevisitaser i 1570-årene forteller om steder og ferdselsårer i Grenland. I andre halvdel av århundret hadde 'Oslo og Hamar Bispedømme', som også omfattet Bamble, en biskop Jens Nilssøn, spesielt kjent for detaljerte beskrivelser av sine visitasreiser. Men det skulle gå nærmere 300 år før disse, samlet og kommentert, ble publisert av professor Yngvar Nielsen, kjent historiker og geograf. Lokalhistoriske entusiaster i Nordre Bohuslän (norsk til 1658), assistert av fredrikstadmannen Knut Engebretsen, sørget for at det i 1985 kom en faksimileutgave av det nesten 700 siders bokverket.

Når biskopen beskriver reiseruter, er det ikke alltid mulig å trekke sikre slutninger om han dro over land eller vann. Dette gjelder også reisen i 1583 'Fra Bamble offuer Langesund til Eidanger 1 mil' (gammel mil = ca. 11,3 km). Det er verdt å legge merke til uttrykk som 'offuer sundet', 'offuer Guldmaren' (innsjø i Bohuslän) og liknende.

Reiste han over land via ladestedet Langesund, eller var det en sjøreise 'offuer' Langesundssundet? Førstnevnte rute kunne eventuelt tyde på at stedet hadde fått en viss kirkelig status. Reformasjonen var en lang prosess, og biskopen var pålagt å forvise seg om at folk i større utstrekning levde i samsvar med den lutherske læren.

Sjø, skipsfart og krig

Farvannet sønnenfor Langesund er beskrevet som et av de travleste i Norden allerede på 1600- 1700-tallet, og dette skyldtes fremfor alt den store trelasteksporten fra Norge.

Det skal ha vært en seilingsled fra Holland og hit opp, og her delte leden seg i tre: en til Langesundsfjorden, en annen til Oslofjorden og en tredje til Østersjøen.

Rundt år 1700 var bortimot 25 skip hjemmehørende i Langesund, og i 1767 skal 35 skuter ha vært registrert på det lille ladestedet, mange av dem levert fra verft i Langesundsfjorden. Sentralt var verftet på Smietangen ved havnen der kong Håkon Håkonsson søkte havn i 1240. Her nevnes bare det mest kjente skipet verftet leverte i sin lange levetid: 'Løvendahls Galley'.

Sitat fra Svalastogas forannevnte avhandling: 'Verftsindustrien i Langesund ble under Den store nordiske krig en ren krigsindustri, og Langesund kunde i motsetning til de andre bysamfunnene langs fjorden profitere av Den store nordiske krig. Jørgen Pedersen var en av landets største leverandører til den dansk-norske flåte. I åra 1711-13 leverte han fra sitt verft i Langesund 3 snauer, 2 fregatter og visstnok også 2 sjalupper. Den ene av fregattene var 'Løvendals Galei', Tordenskiolds fartøy, som Jørgen Pedersen fikk 5000 riksdaler for. Men dessuten utførte han reparasjonsarbeider for mannen for flere tusen riksdaler om året. Som ledd i den store skipsbyggingsindustrien anla han i 1710 er reperbane i Langesund.'

Den 27. april i 1712 kunne Jørgen Pedersen levere fregatten 'Løvendahls Galley' til Hans Kongelige Majestet Frederik IV ved løytnant Peter Wessel, og den 30. mai seilte Wessel ut sundet som skipssjef 21 år gammel!
(Fregatt: hurtigseilende tre-masters orlogsfartøy med kanoner.)

Knapt 100 år senere kom en ny krigstid, som satte synlige spor på Fugløya øst i Langesundsfjorden. Det ble reist et festningsanlegg som skulle beskytte innløpet til Langesundsfjorden og marinehavnen Fredriksvern. Det var i krigs- og nødsårene som Ibsen skildrer i 'Terje Vigen'. Festningen sto ferdig i 1812 og hadde 15 kanoner. Starten av bygningen ble utløst av en batalje inne på Helgeroafjorden mellom kanonbåter fra Fredriksvern og den britiske briggen 'Nightingale', som ifølge senere uttalelser fra en britisk offiser var på vei inn Langesundsfjorden for å 'brannskatte', dvs plyndre og brenne byene der (kilde: Lorens Bergs bygdebok 'Brunlanes' 1911). Materialer til byggingen av fortet ble hentet fra fastlandet innenfor, for øvrig slaggstein fra jernverket i Barkevika sønnenfor Helgeroa, en del av det store Brunlanes jernverk. Til tross for fredsslutningen både med briter og svensker var fortet i drift og bemannet opp til 1830-årene.

Parti fra Langesund

Parti fra Langesund ca 1900.

Kommandant på Fugløya i 1814 var kaptein Jacob Rørdam, og det var nok blant annet *han* Karen Sundt hadde i tankene da hun skrev sin bindsterke roman 'Kommandantens datter'. Karen Sundts mor, ivrig grundtvigianer, var fra Fredriksvern og hadde tilknytning til distriktet vestover mot Langesundsfjorden også før datteren flyttet til Langesund i 1851.

Som forfatter ble Karen Sundt etter hvert sterkt religiøs og sosialt engasjert, spesielt med hensyn til undertrykte kvinners nedverdiggende liv i gamle Kristiania, og fulgte til en viss grad i sporene til sin store, eldre forfatterkollega Camilla Collett. Hun arbeidet også som foredragsholder og journalist og ble etter hvert redaktør for distriktsavisene 'Varden' og 'Østlandsposten'. I et brev til Arne Garborg skriver hun: 'Jeg er maaske den første kvinnelige redaktør i vort land.'

Et meget viktig år i norgeshistorien er ikke til å komme utenom når vi er i farvannet vestenfor Brunlanes eller gamle Nesjar (= nes(ene)), nemlig 1016. Tidlig på våren seilte den mektige trønderen Svein Jarl oppover Skagerakskysten. Med seg hadde han de navngjetne høvdingene Hårek av Tjøtta, trønderen Einar Tambarskjelve og Erling Skjalgsson fra Sola i Rogaland, mannen som Bjørnstjerne Bjørnson skriver om i det velkjente diktet '*Brede seil over Nordsjø går*' i tilknytning til slaget ved Svolder. Men Erling ventet forgjeves: '*Tagen er Ormen Lange, fallen er Olav Tryggvason.*'

Erling hadde sluttet seg til trønderjarlen i kampen mot Olav Haraldsson. Olavs mål var å nedkjempe jarledømmet og deretter en større rikssamling med ham selv som enehersker i et kristnet Norge.

Østenfra Viken kom Olav med sin store flåte, og palmesøndag 25. mars 1016, første nøyaktige tidsangivelse i norgeshistorien, braket de sammen utenfor Nesjar. Olav Haraldsson vant her en seier som ble avgjørende for hans rikssamling. Fjorten år senere falt han på Stiklestad, men saken hans seiret.

Men hvor i Nesjar møtte de hverandre? På Helgeroafjorden, utenfor Nevlunghavn, eller var slagstedet Tangenfjorden nærmere Mølen?

Heller ikke på dette spørsmålet har det vært mulig å gi et sikkert svar, men sistnevnte sted er nok mest sannsynlig fordi det ligger nærmest den gamle seilingsleden langs Skagerrakskysten.

Høyst nærliggende er imidlertid denne konklusjonen: uten Olavs seier øst på Langesundsbukta — en annen norgeshistorie og ingen Olavsfeiring 29. juli!

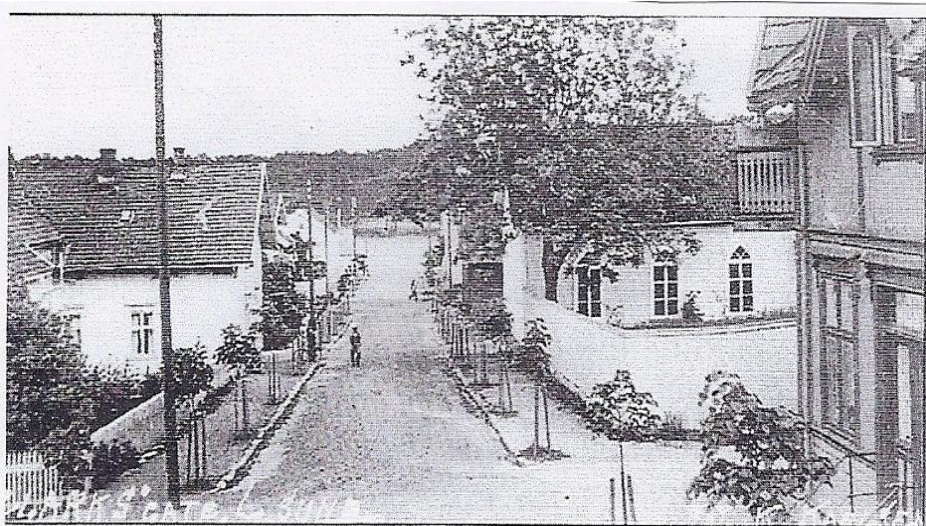
En hilsen fra utflyttede Langesundsfolk

*Du gamle by hvor vi en gang har levet
og lekt i smugene og hatt et hjem,
dit hen ennu en gang vi er blitt drevet,
og blad på blad har manet minner frem —*

Ukjent forfatter

Kystby, fjord, natur og grenser

Stedet som ga navn til Langesundsfjorden, utviklet seg til å bli en kystby med en tiltalende, harmonisk bebyggelse. Et absolutt særpreg, langt på vei naturgitt, er de tre lange parallelløpende gatene, som gir en uvanlig ryddig småbystruktur.

Clarks gate ca 1950. Postkontoret og bedehuset.

At gatene munner ut i og ved et romslig torg, forsterker dette inntrykket. På tross av en del stilbrudd har stedet stort sett beholdt sitt gamle enhetlige preg, som vekker positiv oppmerksomhet. Også tidligere "moderniserte" boliger har til dels fått tilbake sitt opprinnelige utseende. Unntaket i bykjernen er fremfor alt den nedre delen av Storgata, der husfasader og takhøyder var uforandret inntil 1930-årene. Endringene startet med ombyggingen av T. Dahl Rogns glassmagasin, nå bolig og kafé. Nytt tak og mureksteriør brøt med plymouthbrødrenes lille lokale (landets minste bedehus?) og postgården, begge i tradisjonell trehusstil.

Men ombyggingen var bare en beskjeden innledning til de kontroversielle forandringene etter 2. verdenskrig.

Blant de første var betongbygget på tomten til den tidligere postgården, men også oppførelsen av den ruvende Sentrumsgården var noe helt nytt i bybildet. Ifølge opprinnelige planer skulle den ha ligget ved torget, en plassering som til alt hell ble skrinlagt. Bebyggelsen ved og nær torget i Langesund gir et tiltalende og illustrerende bilde av et par århundrers trehusarkitektur i Norge og burde fredes. Sentrumsgårdens 2. byggetrinn var brakt vel i havn et år før kommunesammenslåingen i 1964, og med sitt allsidige tilbud av lokaliteter kom den til å bety svært meget både rent lokalt og for felleskommunen. Kommunaldepartementet roste og takket kommunen for initiativ og fullføring.

'To kyster — to verdener' var en fet overskrift i Aftenposten våren 2003. En treffende beskrivelse, men ingen nyhet for folk som hadde fulgt utviklingen langs Skagerrakkysten og Bohuslänskysten de siste femti-seksti årene — dermed også Bamblekysten. Ikke minst har norske båtturister nytt godt av svenskenes sterkere vilje til å verne kystnaturen og til å ivareta allmennhetens interesser ved å sikre strandsonene mot overdreven hyttebygging, bryggeanlegg m.m. Forbud mot bålbrenning på svaberg kom også langt tidligere på Bohuslänskysten. Forvaltere av strandområdene i Langesundsfjorden og vestover i Bamble, dvs grunneiere og politikere, burde i høyere grad ha fulgt retningslinjene L. Severin Skougaard ga da han i 1947 skjenket sin eiendom, naturperlen Langøya, til Langesund kommune. Viljen til naturvern og til å ta vare på allmennhetens ønsker og behov uttrykte han i sitt gavebrev til kommunen: *'Det er mitt ønske at eiendommen blir å anvende som en naturpark for Langesunds befolkning.'*

Botanikeren Knut Fægri beskrev det som et 'plantegeologisk tankekors' at høyfjellsblomsten reinrosa finnes på Langøya og ved Furustranda ytterst i fjorden. Lektor K. Haugsjå (artikkelforfatterens naturfaglærer) mente at reinrosa er Langesunds største turistattraksjon. Noen sikker forklaring på fenomenet er visstnok aldri gitt.

Fægri nevner tre muligheter: lufttransport fra høyfjellet, vannvei fra fjellene nordfor Telemarksvassdraget eller levninger fra istidsvegetasjonen, sistnevnte mest sannsynlig. Flueblomsten som vokser enkelte steder, blant annet på Langøya, er også et botanisk unikum ytterst i Langesundsfjorden.

Et annet særtrekk er de tre nesten sammenfallende grensene i fjorden, administrativt, geologisk og språklig. Eksempel på hvor en befinner seg i fjorden, i Telemark eller i Vestfold, gir de to store øyene, flate Sandøya og ulendte Håøya (= 'Høyøya'), som begge har kommune- og fylkesgrensen på østsiden før den svinger vestover gjennom 'Gamle Langesund'.

Den geologiske grensen gjelder det verdensberømte Oslofeltet, en betegnelse på et område fra Langesundsfjorden over til vestsiden av Oslofjorden og videre nordover mot Mjøsa.

Det lett tilgjengelige feltet med en mengde spesielle bergarter og geologiske fenomener ble basis både for omfattende geologisk gransking og for industriell virksomhet. (Jfr. salpeter- og sementindustrien.)

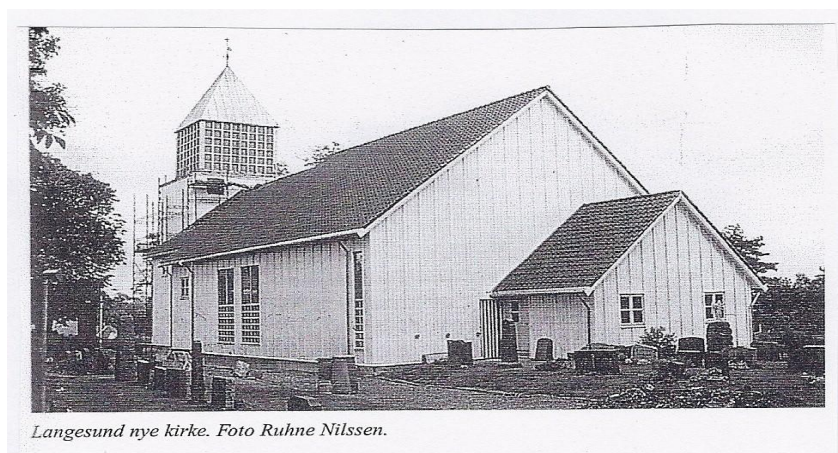
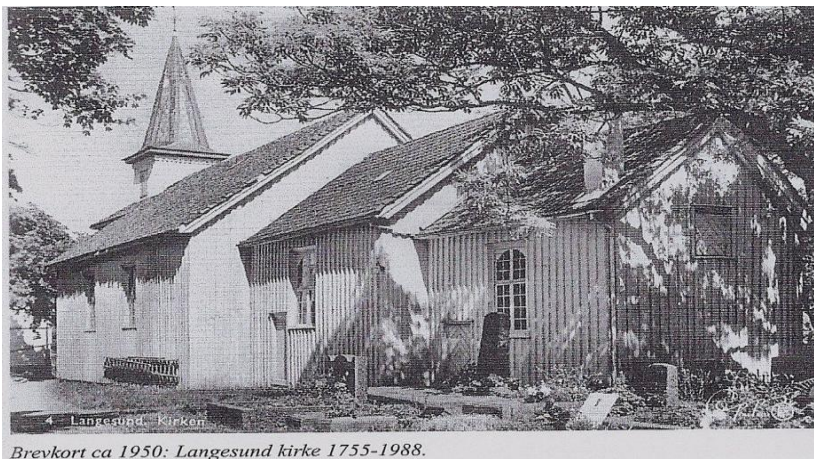
Dialektgrensen dreier seg om et skille mellom såkalte a-mål og e-mål. Etter kort stammestavelse svekkes infinitiv-endelsen til -e på vestkanten av fjorden. Grensen går fra Porsgrunnsdistriktet, innover i landet og ned mot Kristiansand og Mandal.

Den er tydelig også ytterst i Langesundsfjorden, der du i Langesund blir bedt om å 'komme inn og sitte', og i Helgeroa 'komma inn og sitta'.

Kommunesammenslåing, rådhus og kirke

I samsvar med formannskapsloven fikk Langesund sitt første kommunestyre høsten 1837. 125 år senere var en sammenslutning av Bamble, Stathelle og Langesund aktuell. Planen møtte få akseptable motforestillinger, men det var uenighet om den nye felleskommunens navn. Langesund kommunestyre presenterte en bred utredning om at navnet burde være Langesund. Forslaget var i ulik sammenheng vesentlig historisk begrunnet, men lite fremtidsrettet og realistisk, og 'Bamble' levde videre som kommunenavn også etter sammenslutningen i 1964.

Et par tiår senere ble oppmerksomheten rettet mot plassering og oppførelse av nytt rådhus. Etter livlig debatt og vurdering ble det fattet vedtak om lokalisering i Langesund. Riving av de gamle skolebygningene nord for kirken frigjorde tilstrekkelig tomteareale, og den største bygningsmessige endring i stedets historie var innledet. Dimensjoner, arkitektur, tre eller mur var sentrale emner i en meningsutveksling som fikk et vellykket utfall. Spesielt trefasadene på østsiden var en god løsning, men det ble ingen varig ro på kirkebakken. Ikke minst utflyttede langesundere hadde sterke følelser da NRKs morgennyheter 1. søndag i advent 1988 meldte at Langesunds kirke var brent ned i løpet av natten.

Etter brannen startet en lang og følelsesladet diskusjon, som i ettertid kan karakteriseres som et makeløst folkelig engasjement i byens historie.

Folk flest ønsket ikke et moderne, rent funksjonalistisk bygg på den gamle kirkegården, og var opptatt av at det nedbrente 1700-talls-bygget burde bli modell for den nye kirken. Det ble til slutt en kompromissløsning som langt på vei imøtekom dette ønsket, men ikke mindre viktig var det at praktiske og funksjonelle krav til et tidsmessig kirkebygg ble innfridd ved lokalitetene i byggets kjelleretasje. Det var glede og begeistring da den nye kirken ble innviet 1. søndag i advent, 29. november 1992.

Fra diktet *‘Ved kirketomten i Langesund’*:

Gledes kan vi over synet,
kirkehus mot himmelbrynet
tegner sin profil på ny,
her i minnestøtters have
og blant slekters glemte grave
lyser over fjord og by.

La de nye klokker klinge,
adventsbudskap atter bringe
malmsfullt gjennom klokkers klang.
Må du stå i år som rinner
stå der fast mens tider svinner
hastig under slekters gang!